

CSER ANDRÁS

Fonologizálódás, morfológizálódás, lexikalizálódás: fejezetek a hangváltozások életéből

This paper discusses the processes whereby a sound change integrates into the phonological system of a language. The structuralist interpretations are contrasted with the current ones, the latter primarily based on works by Bermúdez-Otero, Blevins and Garrett. The issue of whether rhotacism is still an active synchronic phonological rule in Latin is also revisited.

Keywords: phonologisation, Latin, rhotacism, domain narrowing, lexical phonology

1. Bevezetés

Ez a dolgozat azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a hangváltozások mi módon épülnek be a nyelvek nyelvtani rendszerébe (ebbe beleértve a fonológiát), és mi módon élnek abban tovább.¹ A címben megjelölt három fogalom közül a fő hangsúly a fonologizálódáson lesz, és mind a jelenségeket, mind az értelmezéseket elsősorban a fonológia irányából mutatjuk be. Ennek a témának óriási a szakirodalma, és régóta foglalkoztatja a legkiválóbb elméket. A 19. század végének fiatalon elhunyt zsenije, Kruszewski alapvető művében (1881) tárgyalja azokat a jelenségeket, amelyeket ma a címben megjelölt terminusokkal írunk le, sajátos módon elővételezve ezzel sok mindent a huszadik századi fonológiából. Roman Jakobson fonológiai és nyelvtörténeti érdeklődésének középpontjában állt a hangváltozások és a fonológiai rendszer viszonya (1990 [1949]); a strukturalista (funkcionalista) elemzési keret fő műve pedig André Martinet *magnum opusa* (1955), amely évtizedekre meghatározta a történeti hangtan irányát, legalábbis Európában; Amerikában hasonló szerepet töltött be Hoenigswald (1960).

A korai generatív fonológia modellje és benne konkrétan a fonológiai szabály fogalma elvben lehetővé tette azt, hogy a hangváltozások és a szinkrón fonológiai szabályok formálisan megkülönböztethetetlenek legyenek. Így ismét más formában, de nagyon erőteljesen merült fel a kettő viszonyának a kérdése. A fono-

¹ Köszönettel tartozom a cikk névtelen lektorának értékes megjegyzéseiért, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános nyelvészeti szakosztályának, elsősorban Péter Mihály elnöknek és Ladányi Mária titkárnak, akik meghívtak, hogy ebben a témában előadást tartsak.

lógiai változások modellezése a generatív fonológiában Paul Kiparsky korai munkásságának meghatározó nyomait viselte az 1960–70-es években (Kiparsky 1965, King 1969). A generatív fonológia főáramán kívül eső irányzatok közül legfontosabb talán a Természetes Fonológia (Stampe 1972, Donegan és Stampe 1979). Az 1980-as évekkel kezdődően a generatív fonológia eredeti alapfőltevéseit részben érintetlenül hagyva vált uralkodóvá a Lexikális Fonológia kerete, és ismét Kiparsky volt az (1995), aki a fonológiai rendszer és a hangváltozások viszonyát immáron kifinomultabban értelmezni próbálta, belevonva a megelőző évtizedek variációkutatásának a terjedés mechanizmusait közletről bemutató eredményeit (Labov 1994). A 2000 utáni években a fonologizálódás kutatása még kiterjedtebbé vált, értelmezése úgyszintén, és amint alant részletesebben látni fogjuk, a fonológiai rendszer itt már a szó legtágabb értelmében válik a fonologizálódás meghatározójává. A legújabb keletű kutatások főbb összefoglalásai, amelyekre mi magunk is támaszkodunk ebben a cikkben, Bermúdez-Otero (2006), Bermúdez-Otero és Trousdale (2012), valamint Yu (2013).

A tanulmány felépítése a következő. Először röviden felvázoljuk a címben említett fogalmak klasszikus strukturalista értelmezését, majd a fonologizálódás és az ezzel kapcsolatos fogalmak (nemcsak a morfológizálódás és a lexikalizálódás, hanem a stabilizálódás és a tartományszűkülés) jelenleg elterjedtnek mondható használatát mutatjuk be. Ezt egy angol példán illusztráljuk (nazális utáni g-törlés), továbbá részletesebben tárgyalunk egy latin hangváltozást (a rotacizmust), külön kitérve arra a kérdésre, hogy a klasszikus latin nyelvállapotban szinkrón fonológiai szabálynak tekinthető-e.

2. A hagyományos strukturalista értelmezések

A klasszikus értelmezés szerint a fonologizálódás olyan változás, amelynek során egy környezetfüggő változából (hasadásból) származó szubfonémikus (allofónikus) különbség későbbi változások, az eredeti hangkörnyezet megváltozása miatt kontrasztív különbséggé válik (vö. Cser 2009: 126). Ha például egy adott nyelvben a magánhangzóközi réshangok allofónikusan zöngésednek, majd ezt követően lekopnak a szóvégi magánhangzók, az újonnan szóvégre került zöngés réshangok ettől kezdve kontrasztot alkotnak az eredetileg szóvégi zöngétlen réshangokkal. Az angol *goo/s/e* 'lúd' és *lo/z/e* 'elveszít' szavak pontosan ezt illusztrálják: az óangolban a *gōs* és a *losian* [s], illetve [z] hangjai még kiegészítő eloszlásban álló helyzeti variánsok voltak, a középanyol kor végére azonban különbségük már fonologizálódott.

A morfológizálódás ennek a folyamatnak a következő (de nem szükségszerű) lépcsőfoka, amikor az adott kontraszt fölveszi valamely morfológiai kategória kódolásának funkcióját. Az umlaut, vagyis a veláris magánhangzók palatalizálá-

sa következő szótagi [i] vagy [j] előtt erőteljesen morfológizálódott a nyugati germán nyelvekben, ám nem mindegyikben maradt meg ilyen formában. A németben még az erősen morfológizálódott állapotot mutatja, hiszen jellemzően kötődik a főnevek többes számához, a mellénevek fokozásához és az igék feltételes módjához. Az angolban ezzel szemben már csak szórványos, rendszertelen nyomai maradtak az umlautnak, néhány főnév többes számú alakja őrzi (*goose* ~ *geese* 'lúd', *mouse* ~ *mice* 'egér'), valamint a szóképzés néhány esete (*full* 'tele' ~ *fill* 'megtölt'), tehát a változás ebben a nyelvben már lexikalizálódott.

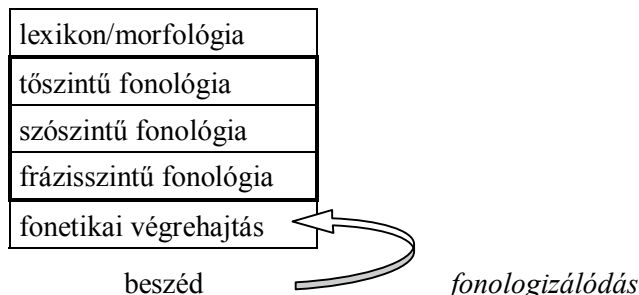
Érdekes példa a magyar nyelvben az *adna* ~ *adná* típusú morfológiai kontraszt, amely hangtörténetileg a szóvégi hosszú magánhangzók rövidülésére vezethető vissza. Itt nem az adott környezetben bekövetkező és az egyéb környezetekben elmaradó hangváltozás kimenete között alakult ki a szembenállás, hanem egyazon környezetben a hangváltozás bekövetkezte és elmaradása között, ami a morfológizálódásnak egy igen rendhagyó esete – tulajdonképpen közel áll a környezetfüggetlen hasadáshoz, amit a történeti hangtanban ritka anomáliának tartunk.

3. A fonologizálódás a mai történeti hangtanban

Az újabb keletű szóhasználatban a fonologizálódás egy sokkal tágabb, vagy – ha úgy tetszik – elemibb értelmezést kapott. Ez a fogalom jelenleg egy sokkal korábbi stádiumát jelöli a hangváltozásoknak, melyben az alacsony szintű fiziológiai ingadozásnak, amely az artikulációt mindig is jellemzi, és amely végső soron minden hangváltozás gyökere, valamely mozzanata „a fonetikai végrehajtás kognitívan irányított szabályszerűségévé válik” (Bermúdez-Otero 2006:504). Ez egyszerűen annyit jelent, hogy a szó legtágabb értelmében a nyelvi rendszer része lesz az adott folyamat, még ha csak redundáns, teljesen megjósolható eloszlású elemeket vezet is be a fonológiai ábrázolásokba. Ha egy általánosított modelljét vesszük a nyelvtan számunkra itt érdekes részének (amiből kihagyjuk a szintaxist), abban a fonologizálódás a hangváltozás „belépése” a rendszerbe annak legalacsonyabb szintjén.²

² Ez és a (4) ábra Bermúdez-Otero és Trousdale (2012)-ből adaptálva, l. még Bermúdez-Otero (2006: 503–512).

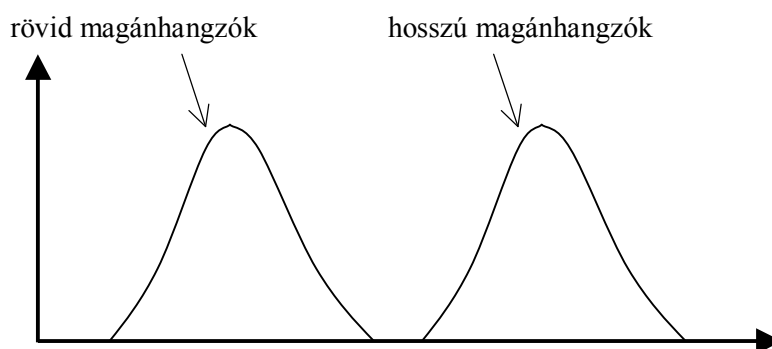
(1)

Ebben a sematikus modellben a vastag vonallal keretezett rész a fonológia, benne a klasszikus lexikális fonológia két szintjének megfelelő tőszintű és szószintű fonológiával, továbbá a posztlexikális fonológiának megfelelő frázisszintű fonológiával. A fonetikai végrehajtás a kivitelezésre irányuló szisztematikus, potenciálisan nyelvspecifikus utasításokat jelenti (tehát a nyelv része), míg a beszéd már a nyelvi rendszeren kívüli, fiziológiai, környezeti stb. esetlegességekkel terhelt tevékenységet (voltaképpen a saussure-i *parole* értelmében).

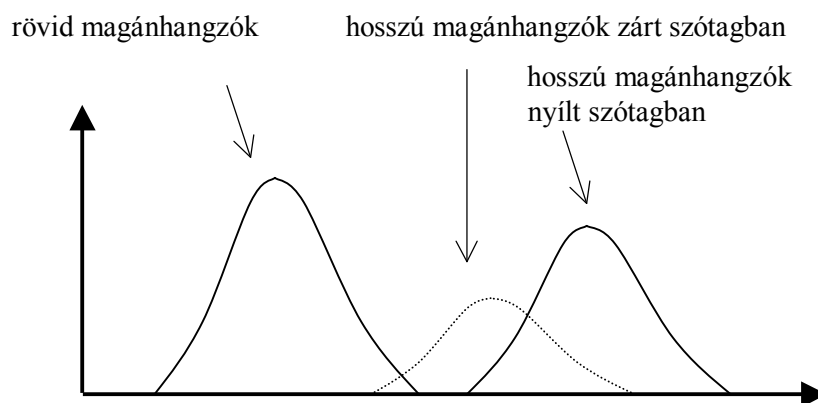
A hangváltozások nyelvtanba való beépülésének következő stádiuma az, amikor valódi posztlexikális (frázisszintű) fonológiai szabállyá „lépnek elő”. Ezt szokás stabilizálódásnak nevezni (így pl. Hayes és Steriade 2004, vagy a fentebb idézett Bermúdez-Otero 2006), mert ekkor a folyamat már szűk értelemben véve fonológiai szabály. A fonologizálódott folyamat még nem szükségszerűen kategorikus, de a stabilizálódott folyamat már az. Ez megnyilvánulhat bimodális eloszlásban is, ebben az esetben ugyanis a beszélők kvázi-bináris módon vagy alkalmazzák a szabályt, vagy nem, de a kétféle kimenet viszonya már nem írható le folytonos (graduális) viszonyként. Hipotetikus példával élve egy zárt szótagi magánhangzó-rövidülés az alábbi korai stádiumokat mutathatja:³

(2) kiinduló állapot:

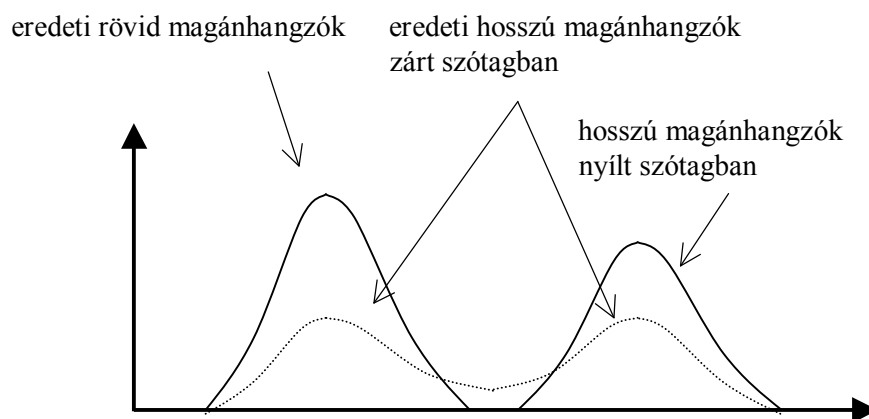

³ A vízszintes tengelyen a magánhangzó-hosszúságot, a függőleges tengelyen az adott hosszúságú magánhangzók példánygyakoriságát ábrázolva; az ábrák sematikusak.

fonologizálódás:

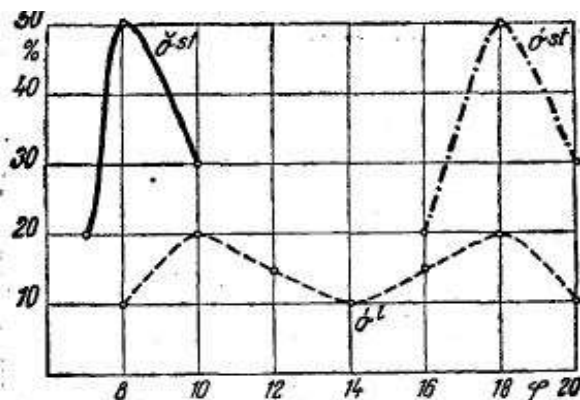

stabilizálódás (bimodális eloszlással):

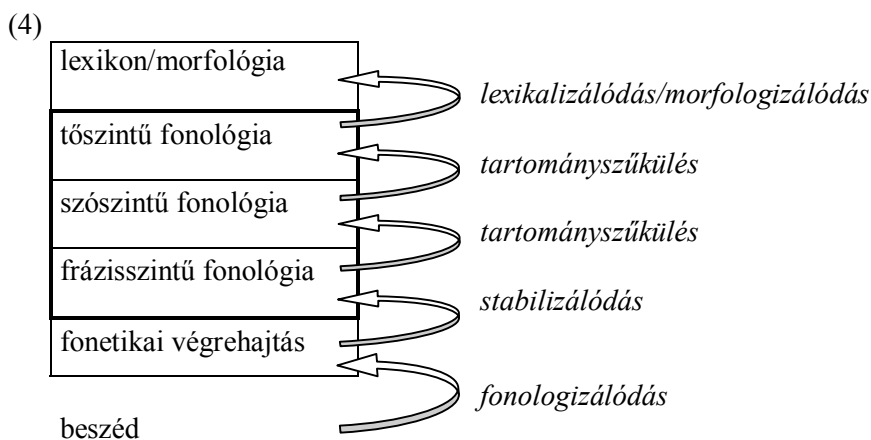

Bimodális eloszlást mutató stádiumra valódi példa lehet a magyar esetragokban szereplő [o:] (-tól, -ból), amely Magdics (1960) felmérése szerint éppen így viselkedik:

(3) az esetragokban szereplő [o:], összehasonlítva a stabilan rövid, illetve a stabilan hosszú [o]-val Magdics (1960) ábráján

A fonológiai szabály (tehát az eredeti hangváltozás) a stabilizálódás után tartományszűkülésen mehet keresztül, melynek során először szószintű, majd tőszintű szabály lesz belőle; ha pedig már egyáltalán nem írható le – szűk morfológiai tartománnyal sem – tisztán fonológiai folyamatként, az annak a jele, hogy lexikalizálódott vagy morfológizálódott. A fentebbi (1) ábrát kiegészítve:

Nehéz olyan példát találni, amely ennek az összetett és hosszú távú folyamatnak az egészét, vagy akár csak nagy részét illusztrálná. Az angol szótagvégi g-törlés azonban igen szemléletes és jól dokumentált folyamat, és a tartományszűkülést nagyon szépen végig lehet rajta vezetni néhány évszázad mélységében. Ezt a példát elemzi Garrett és Blevins (2009), alapvető forrásuk Elphinston (1765), pontosabban az Elphinston művét elemző másodlagos munkák (pl. Rohlfsing 1984, Müller 1914). Alább Garrett és Blevins elemzését mutatjuk be.

A jelenség állása a mai angol nyelvben a következő. Nazálisból és zárhangból álló szótagvégeben a zárhang nem lehet [g]. Törlését ez alábbi szabállyal írhatjuk le:

$$(5) \quad g \rightarrow \emptyset / \eta _]_{\sigma}$$

A zárhangot ugyanakkor bizonyos toldalékok átszótagolás útján megmentik a törléstől, bizonyosak pedig nem:

- (6) *long* [lɒŋ] 'hosszú' (van g-törlés)
longitude [lɒŋɡɪtju:d] 'hosszúság' (nincs g-törlés)
prolonging [prələŋŋɪŋ] 'meghosszabbítás' (van g-törlés)

Az, hogy mely toldalékok teszik lehetővé a zárhang átszótagolását, és melyek nem, szisztematikusan megfeleltethető a toldalékok morfológiai tulajdonságainak: produktívitasuknak, kötött, illetve szabad tövekkel való kombinálhatóságuknak, a köztük és a tő között fellépő fonológiai interferenciának, valamint egymáshoz és a tőhöz képesti sorrendjüknek (mindezekről részletesebben a lexikális fonológia irodalmában, pl. Kiparsky 1982, a klasszikus Goldsmith 1990: 217–273, magyarul Bárkányi 2002, újabb összefoglalásként Inkelas 2011). Ezek alapján világos, hogy a [g] átszótagolását a tőszintű toldalékok (pl. a fentebbi *-itude*) teszik lehetővé, a szószintű toldalékok (pl. *-ing*) viszont nem. Ebből pedig az következik, hogy a g-törlés is tőszintű szabály kell, hogy legyen:⁴

(7) a g-törlés a mai angol fonológiában

tőszintű morfológia <i>long+itude</i> <i>pro+long</i>	tőszintű fonológia szótagolás: <i>lo[ŋ.g]i.tude, pro.lo[ŋg]</i> g-törlés: <i>pro.lo[ŋ-]</i>
szószintű morfológia <i>prolo[ŋ]+ing</i>	szószintű fonológia szótagolás: <i>pro.lo.[ŋ]ing</i>
szintaxis <i>prolo[ŋ] #</i> <i>prolo[ŋ] it...</i>	
	frázisszintű fonológia szótagolás: <i>pro.lo.[ŋ]it pro.lo[ŋ]#</i>

⁴ Amint arra a cikk lektora rámutat, kétségkívül választ kell találni arra a kérdésre, hogy az *-ing* toldalék végén történik-e g-törlés, és ha igen, miért. Többféle megoldás adódik. Egyfelől föltehető akár az is, hogy a toldalékok is listázva vannak a lexikonban, és végbemennek rajtuk már a tőszintű fonológiai folyamatok is, de morfológiailag kombinálni a megfelelő tövekkel csak a megfelelő szinteken tudnak. A másik megoldás az lehet, hogy (ahogyan a cikk lektora is fölveti,) a toldalék végén egyáltalán nincs zárhang, hanem már eleve veláris nazálisra végződik; ebben az esetben már mögöttesen kell veláris nazálist feltételeznünk, amivel viszont elvész egy viszonylag kézenfekvő általánosítás a leírásból.

A jelenség diakrón vetületének kiindulópontja a középanyol korszak; ekkor még nagy valószínűséggel minden nazális utáni eredeti zárhang megvolt. Nagyjából a 15. század és a mai állapot között jelent meg és vált tőszintű szabállyá a g-törlés. De közelebbről hogyan és milyen közbülső állomásokon keresztül? Elphinston (1765: 148–149) egyetlen bekezdésében lényegbe vágó bizonyítékot nyújt erre. Egyértelművé teszi a következőket:

(i) a nazális utáni [g] mindig hangzik (vagyis sosem törlődik), ha azonos szón belül magánhangzó vagy likvida követi (példái *singing* 'éneklés', *angle* 'horog/szög', *anger* 'harag', *angry* 'mérgező' – lényeges, hogy a *singing* szószintű toldalékot tartalmaz);

(ii) formális, exponált beszédhelyzetben („upon solemn occasions”) a szóvégi [g] szintén hangzik, ha a következő szó magánhangzóval vagy likvidával kezdődik, az első szótagja hangsúlytalan, és a két szó szoros szintaktikai-frazeológiai egységet alkot (*sing aloud* 'hangosan énekelni', *spring eternal* 'örök tavasz', *strong and mighty* 'erős és hatalmas’).⁵

Minden bizonnyal ésszerű azt feltételezni, hogy az Elphinston által formális-ként leírt változat konzervatívabb, az alapesetként leírt változat innovatívabb, tehát a kettő között diakrón viszonyt is feltételezhetünk. Ebben az esetben a két-féle állapot közötti különbség így ábrázolható, a (7)-ben adott példáinkat ismételve a párhuzam kedvéért:

⁵ Garrett és Blevins nem említik, hogy Elphinston leírása szerint a magánhangzóval, illetve a likvidával kezdődő szavak nem egyformán viselkednek. Az utóbbiak esetében a zárhang átszótagolása, és így a törlés elmaradása erősen jelölt, bár elvileg lehetséges eset (*long repose* 'hosszú pihenés', *young Leander* 'ifjú Leander'), amely mintha kevésbé volna természetes a magánhangzóval kezdődő szó előtti átszótagolásnál. Ugyanakkor Elphinston példáiból és magyarázatából nem derül ki, hogy pontosan hogyan viszonyulnak egymáshoz a fonológiai és a szintaktikai kritériumok (a második szó első szegmentuma, illetve a két szó közötti szintaktikai-frazeológiai viszony). Valószínűleg arról van szó, hogy a szóvégi mássalhangzók átszótagolása csak akkor volt lehetséges, vagy legalább is akkor volt természetesebb, ha egyébként a következő szó első szótagjának egyáltalán nem volt szótagkezdet – de ezzel a kérdéssel behatóbban itt nem foglalkozunk.

(8) Elphinston (1765) innovatív nyelvváltozata

tőszintű morfológia <i>long+itude</i> <i>pro+long</i>	tőszintű fonológia <i>lo[ŋ.g]i.tude, pro.lo[ŋg]</i>
szószintű morfológia <i>prolo[ŋg]+ing</i>	szószintű fonológia szótagolás: <i>pro.lo[ŋ.g]ing</i> g-törlés: <i>pro.lo[ŋ-]</i>
szintaxis <i>prolo[ŋ] #</i> <i>prolo[ŋ] it...</i>	
	frázisszintű fonológia szótagolás: <i>pro.lo.[ŋ]it pro.lo[ŋ]#</i>

(9) Elphinston (1765) konzervatív nyelvváltozata

tőszintű morfológia <i>long+itude</i> <i>pro+long</i>	tőszintű fonológia <i>lo[ŋ.g]i.tude, pro.lo[ŋg]</i>
szószintű morfológia <i>prolo[ŋg]+ing</i>	szószintű fonológia szótagolás: <i>pro.lo[ŋ.g]ing</i>
szintaxis <i>prolo[ŋg] #</i> <i>prolo[ŋg] it...</i>	
	frázisszintű fonológia szótagolás: <i>pro.lo[ŋ.g]it pro.lo[ŋg]#</i> g-törlés: <i>pro.lo[ŋ-]#</i>

Ha most összehasonlítjuk a (9), (8), (7) fonológiákat ebben a sorrendben, azaz a történeti folyamat rendjében, akkor pontosan azt látjuk, hogy a g-törlés szabálya fölfelé mozgott, a frázisszintű fonológiából a szószintű, majd onnan a tőszintű fonológiába. Ez tehát a tartományszűkülés folyamatának ékes példája.

A g-törlés szabálya még nem morfológizálódott avagy lexikalizálódott, de kivételek vannak alóla. Három *ng*-végű melléknév (*young* 'fiatal', *strong* 'erős', *long* 'hosszú') a fokozás során nem mutat g-törlést annak ellenére, hogy a középfok és felsőfok képzői morfológiai viselkedésük alapján szószintű, és nem tőszintű toldalékok (*younger, youngest* stb.). Hasonlóképpen nehéz magyarázatot adni arra, hogy miért van g-törlés a monomorfémikus *hangar* [hæŋə] 'hangár' szóban, amely így homofón a szószintű képzőt tartalmazó *hanger* 'fogas, akasztó' szóval (← *hang* 'akaszt, lóg(at)') – szemben a szabályosan viselkedő *finger* 'ujj' ~ *singer* 'énekes' párral ([fɪŋgə] vs. [sɪŋə]), az utóbbiban egy szószintű képzővel). Ezek a kivételesen viselkedő szavak, ha úgy tetszik, a lexikalizálódás korai stádiumára utalnak.

4. A latin rotacizmus kérdése

A dolgozat második részében azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy a rotacizmus a klasszikus latin nyelvben aktív fonológiai szabály-e még, és ezt milyen alapon lehet eldönteni. A rotacizmus mint hangváltozás a nyelvtörténet-szek egyik legtöbbet tárgyalt példája:

(10) rotacizmus a korai latinban: [s] > [r] / V_V

Ennek a diakrón folyamatnak a datálása ma már meglehetősen egyértelmű (Adamik 2009: 145), a Kr. e. 4. században játszódhatott le. Abban azonban nincs egyetértés, hogy aktív szabály maradt-e a klasszikus korig, tehát legalább háromszáz évig.⁶ A kérdéssel már Saussure is foglalkozott, és hozzá hasonlóan negatívan foglaltak állást többek között Baldi (1994) és Gorman (megj. el.). Alapvetően három érvet lehet felhozni a rotacizmus mint szinkrón szabály ellen:

- (i) a későbbi (hosszú magánhangzó és mássalhangzó után kötelező) degeminációból származó [s]-t már nem érinti (pl. *caussa* > *causa* 'játsoztam');
- (ii) a későbbi jövevényszavakon nem működik (*basis* 'alap');
- (iii) sok esetben analógiás kiegyenlítődésként tüneti el az eredményét (*honos* ~ *honoris* > *honor* > *honoris* 'tisztesség' SingNom ~ SingGen).

Látni kell ugyanakkor, hogy ez a három kritérium alapvetően a rotacizmusról mint hangváltozásról állít bármit is, és nem a szinkrón fonológiai szabályról. A lexikális (azaz tő- és szószintű) fonológiai szabályok egyik fontos jellemzője az, hogy általában csak levezetett környezetekben működnek, azaz olyan környezetekben, amelyek az adott fonológiai szabállyal egy szinten jöttek létre. A magyar [lj] → [jj] szabály (pl. *éljen, alja*) például nem működik a lexikálisan adott [lj] szekvenciákon (*talján, Ilja*). Az, hogy a később létrejövő [lj] szekvenciákon nem működik, evidensen következik a nyelvtan moduláris-szekvenciális jellegéből; a levezetett környezet feltétele azonban azt mondja ki, hogy a korábbi szinteken létrejött környezetekben sem működik.⁷

⁶ Ezt a kérdést csak az elmúlt néhány évben többen is tárgyalták, pl. Albright (2005), Embick (2010), Gruber (2006), Kiparsky (megj. előtt), Roberts (2012).

⁷ A levezetett környezet feltételéhez (Derived Environment Condition) l. Cole (1995), újabban Baković (2011:51), Inkelas (2011:80–82), ott Non-Derived Environment Blocking néven; eredetileg az összefüggés Szigorú Ciklikussági Feltétel (Strict Cycle Condition) néven volt ismeretes, l. Mascaró (1976) és Kiparsky (1982). Siptár és Törkenczy (2000) több magyar példát is adnak ugyanerre a jelenségre, bár náluk a morfológia teljes egészében megelőzi a fonológiát, nem működik vele párhuzamosan semelyik szinten. Korábban Siptár (1994) is alkalmazta bizonyos magyar mássalhangzós jelenségekre (pl. a *h*-törlésre). A fentebb tárgyalt angol *g*-törlési szabályra is vonatkozik a

Ha tehát ezt a hipotézist elfogadjuk, a fentebbi (i–ii) ellenérvek elesnek, hiszen sem a *causa*-, sem a *basis*-típus nem alkot levezetett környezetet, és a rotacizmus ettől még lehet szinkrón fonológiai szabály – amint erre már McCarthy (2003) és Gorman (megj. el.) rámutat –, de csak lexikális (tő- vagy szószintű), posztlexikális (frázis-szintű) nem. A harmadik érv pedig semmilyen formában nem érinti a fonológiai szabályt, hiszen a *honos* > *honor* típusú analógiás változás az ilyen lexémák mögöttes ábrázolását változtatja meg, ilyen módon egyszerűen kivonva őket a kérdéses szabály hatóköréből.

De a rotacizmus mint szinkrón szabály mellett más érvek is szólnak, a legfontosabbik éppen a levezetett környezet feltételével összefüggésben. A latinban működik egy fonológiai szabály, amely a zárt magánhangzókat nyíltabbá teszi [r] előtt:

(11) [i], [u] → [e], [o] / _[r]

pl. *capi+re* → *capere* 'megfogni', *capi+ris* → *caperis* 'meg vagy fogva'
cinis 'hamu', *tempus* 'idő', de *cineris*, *temporis* SingGen

Ez a szabály szintén csak levezetett környezetben működik, a lexikálisan adott [ir], [ur] szekvenciák érintetlenül maradnak, pl. *vir* 'férfi', *pirum* 'körte', *satira* 'szatíra', *levir* 'sógor', *currere* 'fut', *turtur* 'galamb', *fulgur* 'villám' stb. Amint ugyanakkor a fentebbi *cineris*, *temporis* példák mutatják, a rotacizmus által létrehozott [r] kiváltja a magánhangzó-nyitást.⁸ A morfológia és a fonológia kölcsönhatását csak a tőszinten ábrázolva ez a következőképpen fest (a fentebbi *fulgur* és *tempus* toldalékolatlanul, illetve a SingGen raggal):

(12)

tőszintű morfológia	tőszintű fonológia
fulgur, tempus	s → r / V_V [tempuris]
fulgur+is, tempus+is	i, u → e, o / _r [temporis]

[fulgur, tempus, fulguris, temporis]

feltétel, de mivel ott minden szinten működik a szótagolás, amely többek között éppen ennek a szabálynak a környezetét hozza létre, a g-törlés elvileg bármely szinten tud működni, tehát a feltétel teljesülése triviális.

⁸ Az, hogy a két szabály között hagyományos terminussal élve tápsorrend áll fenn, ötletként már felmerült (l. Uffmann 2007: 158), de nem dolgozták ki rendszeren, például éppen a levezetett környezet feltételét.

Mindezek tehát világosan arra mutatnak, hogy a rotacizmus lehet még fonológiai szabály a klasszikus latinban, de már erősen előrehaladt a fonologizálódás → stabilizálódás → tartományszűkülés útján. Ez ugyanakkor arra is rámutat, hogy a hangváltozások ún. életciklusa lehet igen hosszú, hosszabb, mint a klasszikus történeti nyelvtudományban feltételezték.

5. Összefoglalás

Ennek a dolgozatnak a célja az volt, hogy bemutassa a fonologizálódásnak mint a történeti hangtan központi fogalmának jelenlegi értelmezését. Ez egyszerűsített a hangváltozások életciklusára vonatkozó kurrens elmélet, amely a diakrón fonológia érdeklődésének immáron nem először a középpontjába került. A jelenlegi helyzetben nem pusztán egy adott elméleti kereten belüli értelmezésről van szó, hiszen a Bermúdez-Otero és Trousdale (2012)-ben és másutt részletesen bemutatott modell ötvözi magában a szeriális-levezetési modelleket (elsősorban a lexikális fonológia) meglátásait a variációs-kvantitatív kutatások eredményeivel.

A dolgozat második felében röviden áttekintettük azokat az érveket, amelyek a latin rotacizmus mint szinkrón fonológiai szabály státuszát érintik. Arra jutotunk, hogy a lexikális fonológiai általános eszközkészletére alapozva, különösen a levezetett környezet feltételét igénybe véve, a rotacizmus szűk tartományú lexikális fonológiai szabályként a klasszikus latin korszakban még egyértelműen tételezhető, de a fonologizálódás útját lényegében már teljesen bejárta.

Irodalom

- Adamik, Béla (2009), *A latin nyelv története*. Argumentum, Budapest.
- Albright, Adam (2005), The morphological basis of paradigm leveling. In: Downing, Laura J. – Hall, Tracy A. – Raffelsiefen, Renate (eds), *Paradigms in phonological theory*. Oxford University Press, Oxford. 17–43.
- Baković, Eric (2011), Opacity and ordering. In: Goldsmith, John – Riggle, Jason – Yu, Alan C. L. (eds), *The Handbook of Phonological Theory*, 2nd edition. Wiley – Blackwell, Sussex. 40–67.
- Baldi, Philip (1994), Some thoughts on Latin rhotacism. *General Linguistics* 34: 209–215.
- Bárkányi Zsuzsanna (2002), Lexikális Fonológia. In: Kálmán László – Trón Viktor – Varasdi Károly (szerk.), *Lexikalista elméletek a nyelvészetben*. Tinta, Budapest. 52–76.

- Bermúdez-Otero, Ricardo (2006), Diachronic phonology. In: Lacy, Paul de (ed.), *The Cambridge Handbook of Phonology*. Cambridge University Press, Cambridge. 497–518.
- Bermúdez-Otero, Ricardo – Trousdale, Graeme (2012), Cycles and continua: on unidirectionality and gradualness in language change. In: Nevalainen, Terttu – Traugott, Elizabeth C. (eds), *The Oxford Handbook of the History of English*. Oxford University Press, New York. 691–720.
- Cole, Jennifer (1995), The cycle in phonology. In: John Goldsmith (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*. Blackwell, Oxford – Cambridge, MA. 70–113.
- Cser, András (2009), A hangváltozások osztályozásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 115–131.
- Donegan, Patricia Jane – Stampe David (1979), The study of natural phonology. In: Dinnsen, Daniel A. (ed), *Current Approaches to Phonological Theory*. Indiana University Press, Bloomington. 126–173.
- Elphinston, James (1765), *The Principles of the English Language Digested*, Vol 1. London.
- Embick, David (2010), *Localism versus globalism in morphology and phonology*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Garrett, Andrew – Blevins, Juliette (2009), Analogical morphophonology. In: Hanson, Kristin – Inkelas, Sharon (eds), *The Nature of the Word*. MIT Press, Cambridge, MA. 527–546.
- Goldsmith, John A. (1990), *Autosegmental and Metrical Phonology*. Blackwell, Oxford.
- Gorman, Kyle (megj. előtt), Exceptions to rhotacism. *Proceedings of The Forty-Eighth Annual Conference of the Chicago Linguistic Society*, University of Chicago, Illinois, ling.auf.net/lingbuzz/001643/current.pdf
- Gruber, James F (2006), The prosodic domain of roots: Output oriented faithfulness in Classical Latin. *Georgetown University Working Papers in Theoretical Linguistics* 6: 127–165.
- Hayes, Bruce – Steriade, Donca (2004), Introduction: The phonetic bases of phonological markedness. In: Hayes, Bruce – Kirchner, Robert – Steriade, Donca (eds), *Phonetically Based Phonology*. Cambridge University Press, Cambridge. 1–33.
- Hoenigswald, Henry M. (1960), *Language Change and Linguistic Reconstruction*. University of Chicago Press, Chicago.
- Inkelas, Sharon (2011), The Interaction Between Morphology and Phonology. In: Goldsmith, John – Riggle, Jason – Yu, Alan C. L. (eds), *The Handbook of Phonological Theory*, 2nd edition. Wiley – Blackwell, Sussex. 103–140.
- Jakobson, Roman (1990 [1949]), Principles of historical phonology. In: Waugh, Linda R. – Monville-Burston, Monique (eds), *Roman Jakobson: On Language*. Harvard University Press, Cambridge, MA. 184–201.
- King, Robert D. (1969), *Historical Linguistics and Generative Grammar*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ.

- Kiparsky, Paul (1965), *Phonological Change*. MIT dissertation.
- Kiparsky, Paul (1982), From cyclic phonology to lexical phonology. In: Hulst, Harry van der – Smith, Norval (eds), *The Structure of Phonological Representations*, Volume 1. Foris, Dordrecht. 131–175.
- Kiparsky, Paul (1995), The phonological basis of sound change. In: Goldsmith, John A. (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*. Blackwell, Oxford. 640–670.
- Kiparsky, Paul (megj. előtt), *Paradigm effects and opacity*. CSLI, Stanford, CA.
- Kruszewski, Mikołai (1881), *Über die Lautabwechslung*. Universitätsbuchdruckerei, Kazan.
- Labov, William (1994), *Principles of Linguistic Change: Internal Factors*. Blackwell, Oxford.
- Magdics, Klára (1960), A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 62: 301–322.
- Martinet, André (1955), *Economie des changements phonétiques: traité de phonologie diachronique*. Francke, Bern.
- Mascaró, Joan (1976), *Catalan Phonology and the Phonological Cycle*. MIT dissertation.
- McCarthy, John J. (2003), Comparative markedness. *Theoretical Linguistics* 29: 1–51.
- Müller, Engelbert (1914), *Englische Lautlehre nach James Elphinston (1765, 1787, 1790)*. Winter, Heidelberg.
- Rohlfing, Helmut (1984), *Die Werke James Elphinstons (1721–1809) als Quellen der englischen Lautgeschichte: eine Analyse orthoepistischer Daten*. Winter, Heidelberg.
- Roberts, Philip J. (2012), Latin rhotacism: A case study in the life cycle of phonological processes. *Transactions of the Philological Society* 110: 80–93.
- Siptár Péter (1994), A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális Magyar Nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai, Budapest. 183–272.
- Siptár Péter – Törkenczy Miklós (2000), *The Phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Clarendon Press, Oxford, New York.
- Stampe, David (1972), *A Dissertation on Natural Phonology*. University of Chicago dissertation.
- Uffmann, Christian (2007), *Vowel epenthesis in loanword adaptation*. Max Niemeyer, Tübingen.
- Yu, Alan C. L. (ed.) (2013), *The Origins of Sound Change: Approaches to Phonologization*. Oxford University Press, Oxford.